

УДК 81'367=030.161.2=111:821.161.2-Шев

**ВІДТВОРЕННЯ ОБРАЗНОСТІ ЗВЕРТАННЯ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОЕМИ “НЕОФІТИ” Т. ШЕВЧЕНКА
ТА ЇЇ АНГЛОМОВНИХ ПЕРЕКЛАДІВ)**

Олена Рушак

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, 79000, Україна
e-mail: olena.rushchak@gmail.com*

Розглянуто особливості функціонування звертання в поетичному тексті. Форми звертання проаналізовано як сконденсовані образи, що містять у собі закодовану характеристику адресата. Труднощі у відтворенні звертання в художньому перекладі досліджено на матеріалі філософської поеми “Неофіти” Т. Шевченка та трьох її англомовних перекладів.

Ключові слова: поетичний текст, образність, форми звертання, структурно-конотативна реалія, переклад.

Постать Тараса Шевченка посідає особливе місце в українській культурі, літературі та національній свідомості. Шевченко – один із головних символів української національної ідентичності, втілення вільного незалежного духу українства. Його твори зіткані з правди – особистої, загальнолюдської, що втілена у філософських афоризмах.

У своїй пізній творчості Шевченко звертається до Біблії. У християнській релігії зокрема, поет намагається знайти відповіді на запитання про власне існування та існування української нації. Своєрідним підсумком духовних та моральних пошуків Кобзаря стає його історико-філософська поема “Неофіти”, написана 1857 р. Епіграфом до своєї поеми-притчі Шевченко вибрав слова з Книги пророка Ісаї: “*Сія глаголеть Господь: сохраните судъ и сотворите правду, [приблизися бо] спасение мое приити, и милость моя [открыется]*” (Ісаїя, Глава 56 (1)). Під зовнішнім релігійним сюжетом та розповіддю про перших християн-неофітів ховається майстерна алегорія на сучасну Шевченкові Російську імперію.

Поема “Неофіти” характеризується надзвичайно складним ідейно-значущим вертикальним контекстом. Тут алюзії до української проблематики минулого та сучасності, з якими переплітаються усі пласти української лексики від старослов'янської до сучасної на тлі подій Стародавнього Риму, епізодів зі Старого та Нового Завітів в українському та загальнолюдському контекстах [3]. Саме тому цей художній твір є надзвичайно складним для перекладу. Сьогодні існує лише три англомовні переклади “Неофітів” – у виконанні Віри Річ, Костянтина Генрі Андрусишина та Ватсона Кіркконела і Петра Фединського.

Серед засобів, що підсилюють образну експресивність поетичного твору, особлива роль належить звертанню. У широкому сенсі **звертання** – це надфразові мовні одиниці, що виконують комунікативну функцію та безпосередньо регулюють соціальні ролі мовців та загальну тональність розмови [4, с. 6]. В ліричному творі звертання перетворюється на

функціонально, семантично та синтаксично складну сутність. Одиниці апеляції, що вживаються у поезії, позбавлені спонтанності, однак, натомість, їм притаманний символізм, поетична форма та ліричність.

В поетичному творі звертання виконує апелятивну, номінативно-образну, характеризує та емоційно-експресивну функцію [4, с. 13–20]. Окрім перелічених функцій дослідники також виділяють загальну текстову або загальну ліричну функцію звертання, а саме підсилення емоційного фону твору. В ліричному жанрі звичні комунікативні функції звертання трансформуються. Ці одиниці стають відображенням головних тем і мотивів вірша, його емоційним епіцентром, вони демонструють основні тематичні блоки та домінуючі поетичної системи автора, на відкритість чи закритість цієї поетичної системи, готовність автора вступати в діалог зі своїм читачем.

Особливості відтворення художнього звертання у перекладі дослідники розглядають часто у тому ж контексті, що й відтворення реалії. Володимир Тарасов наголошує, що розроблення специфічних критеріїв чи стратегій щодо відтворення звертання у перекладі ускладнюється тим, що в поетичному творі звертання виконує здебільшого образотворчу функцію [6]. Український перекладаознавець Ганна Косів відносить форми звертання до структурно-конотативних реалій української мови, які у перекладі можна відтворити за допомогою функціонально-контекстуальних відповідників [2]. Болгарські дослідники Сергій Влахов та Сидер Флорін, які розглядають звертання як взірць безеквівалентної лексики, виділяють так звані експресивні звертання. В таких одиницях домінує емоційний компонент, що особливо актуально для поетичного твору. Труднощі у відтворенні таких звертань пов'язані із тонкими емоційними напівтонами, які вони виражають, та відсутності адекватних відповідників у цільовій мові. Переклад емоційно забарвлених звертань часом залежить не стільки від мовної компетентності перекладача чи контексту, скільки від повноти фонових знань [1, с. 240].

Багатство смислової та мовної палітри поеми “Неофіти” підсилюється завдяки образним звертаням. Те, які саме звертання автор вплітає у тканину твору, багато в чому є відображенням його світогляду. В “Неофітах” надзвичайно важливим є релігійний контекст, адже для створення своєї алегоричної поеми Тарас Шевченко використав історію про перших християн у Римі. Серед звертань, які ми бачимо у площині релігійного смислу, є апеляції до матері Алкіді і до Марії, Матері Божої. У Шевченка образ матері традиційно полісемантичний, він тісно пов'язаний із долею України і функціонує на межі божественного та буденного. Образ Алкідової матері звучить настільки в унісон із образом Марії, Матері Божої, що під час читання поеми вони часто зливаються в одне ціле. Як і Діва Марія, Алкідова мати відпускає свого сина проповідувати нову віру, поширювати правду, як і Марія, вона зазнає болю від втрати своєї єдиної дитини. В українській культурі образ матері надзвичайно символічний. Мати є центром світобачення – вона берегиня дому, символ щирої любові та прощення. В “Неофітах” Шевченко творить збірний образ матері, підсилений алюзією на Діву Марію. Крім того, можемо трактувати образ матері як образ самої України, невітної через страждання, що випали на долю її дітей. Всезнаючий автор простежує за Алкідовою матір'ю здалеку. Він співчуває і розуміє всю важкість випробувань, що випали на долю нещасної жінки. Таким собі підсумком, що характеризує цей образ загалом, є звертання “прескорбная”: *А [ти], прескорбная, не знаєш, / Де він конас, пропадає! / Ідеши шукать його в Сибір, / Чи тес, в Скіфію* [7, с. 486]. Це звертання утворене на основі старослов'янської лексики “скорбящий” і підсилене архаїчними афіксами “пре-” і “-ая”, які можемо вважати

структурно-конотативною реалією української мови. Сакральний образ скорбної матері (Mater Dolorosa) дуже популярний в християнстві. Його також широко використовують у мистецтві. У Шевченка образ “скорблящих” функціонує як у мікроконтексті (в рамках поеми “Неофіти” згадується тричі), так і у макроконтексті його творчості, де Скорбна Мати – Україна. Ототожнення Скорбної Матері з Україною простежуємо також і в однойменній поемі “Скорбна Мати” Павла Тичини, у якій поет робить спробу створення нового поетичного апокрифу, легенди про Богоматір і переносить події розп’яття і воскресіння Ісуса Христа з Палестини початку християнської доби в Україну часів революції 1917 р. Традиційними відповідниками латинського “Mater Dolorosa” в англійській мові є “Mother of Sorrows” або “Sorrowful Mother” [8]. Коли в “Неофітах” автор звертається до Алкідової матері, називаючи її “прескорбная”, у читача одразу ж виникає асоціація зі Скорботною Матір’ю Марією. Це символічне образне звертання у трьох англомовних перекладах відтворене по-різному. Віра Річ використовує відповідник “mother of sorrows”: *You, mother of sorrows, do not know/Where he suffers, dies – you go/To seek him in Siberia,/Or rather Scythia* [11, с. 286], що, як вже зазначалось, є звичним найменуванням Скорбної Матері, а отже, експлікує заковдану у звертанні алюзію. Петро Фединський використовує суперлатив прикметника “скорботний”, відтворюючи звертання оригіналу на компонентній основі: *And you, most sorrowful, know not,/Where he languishes and withers!/You go to find him in Siberia,/Or to Scythia, rather* [12, с. 333]. Цікавим є спосіб перекладу, який запропонували перекладачі К. Г. Андрусишин та В. Кіркконел: “o suffering one”: *For you, o suffering one, no news remains/Of where he languishes and pines away!/You seek him in Syberia, nay, pardon,/I should say Scythia* [13, с. 491]. У відповіднику “o suffering one” український ключний відмінок перекладачі компенсують за допомогою додавання вигуку “о”. Кембриджська енциклопедія англійської мови Девіда Крістала класифікує вигук “о” як архаїчну форму, що в сучасній англійській мові використовують переважно у релігійних контекстах [9, с. 185, 220]. Більш уживаний у релігійних контекстах відповідник лексеми “скорблящий” – “sorrowful”, перекладачі замінюють на нейтральніше означення “suffering”.

Центральний образ поеми – неофіти, “святіє мученики”, “брати і християни”, “апостоли великого Христового слова”. З того, як автор говорить про неофітів, читач розуміє, наскільки його болить за долю тих, хто намагається нести промінь світла в покрите мороком суспільство байдужих людей. Коли Шевченко вустах Алкіда звертається до неофітів як “братія”: *Перехрестившись, возгласив:/Молітьсь, братія! Молітьсь,/За ката лютого* [7, с. 491], то він тим самим долучає себе до групи, звертається до односторонців. Український збірний іменник “братія” з афіксом “-ія” не просто має конотацію належності до певної групи. Його також використовують у релігійних контекстах для позначення членів однієї общини або монастиря [4, т. 1, с. 230]. Пролонгована форма іменника є структурно-конотативною реалією, що не лише відсилає до релігійного сюжету, а й додає плавності звучанню. У кожному з аналізованих перекладів цю лексичну одиницю перекладачі відтворюють по-різному. У перекладі Віри Річ вжито словосполучення “my brethren”, у Петра Фединського – словосполучення “my brothers”, а К. Г. Андрусишин та В. Кіркконел пропонують нейтральну лексему “brothers”. Відповідник, запропонований Вірою Річ, видається найбільш удалим. Афіксований іменник “brethren” уживають здебільшого у дуже вузьких контекстах як звертання до братів-християн чи членів одного релігійного ордену [10, с. 221], а тому він є адекватним звертанням до неофітів, нових християн. Водночас варіанти перекладу, що їх бачимо у двох інших перекладачів, мають за наслідок певні втрати. “My brothers”,

вжитий у перекладі Петра Фединського та “brothers” – відповідник, запропонований К. Г. Андрусишеним та В. Кіркконелом, не лише не відтворюють форми оригіналу, а й стилістично достатньо нейтральні.

Крім “братія”, Алкід звертається до однодумців-неофітів як “брати мої”: *Його в своїх молитвах пом'яніте./Перед гординою його,/Брати мої, не поклонітесь* [7, с. 491]. Це звертання менш урочисте, ніж “братія”, але через особовий займенник “мої” свідчить про дружнє ставлення. В українській мові присвійний займенник як елемент звертання є індикатором близьких, довірливих стосунків між мовцями. В англійській мові такі звертальні формули найчастіше позбавлені експліцитних конотацій і мають більш нейтральне значення. У двох проаналізованих перекладах (Віра Річ та Петро Фединський) бачимо формальний відповідник “my brothers”. Перекладачі К. Г. Андрусишен та В. Кіркконел узагалі не відтворюють цього звертання у своєму перекладі.

Звертання – особливо потужний інструмент для створення негативних образів. Головним антагоністом у поемі “Неофіти” є римський імператор Нерон, відомий своєю жорстокою садистською вдачею. Історія запам'ятала його як марнославно аморального правителя, який розважався, поки Рим горів. Для християн він насамперед той, хто переслідував, а потім наказав стратити апостолів Петра і Павла. Тарас Шевченко за образом цього жорстокого тирана стародавнього світу ховає образ сучасного йому тирана – царя Миколи I. Проводячи паралелі між римським і російським правителем, Шевченко показує своє ставлення до деспотизму будь-якої форми та епохи. Неначе зловісне пророцтво звучать слова автора: *О Нероне!/Нероне лютий! Божий суд,/Правдивий, наглий, серед шляху/Тебе осудить* [7, с. 487]. Експресивності та ритмічності цьому звертання додає повтор вокатива у двох окремих реченнях, що підсилюється характеризуєчим означенням “лютий”. Віра Річ у своєму перекладі зберігає повтор звертання, але вже у межах одного вокативного речення: *O Nero,/Fierce Nero! In the middle way,/Judgment divine and just will come/Sudden upon you* [11, с. 333]. Перекладачі Андрусишин та Кіркконел значно спрощують структуру цього звертання – одне вокативне речення без повтору: *O ruthless Nero!* [13, с. 491]. Цікавим є перекладацьке рішення Петра Фединського: *O Nero! O cruel Nero!* [12, с. 286, 287]. Перекладач не лише відтворює структуру звертання оригіналу. Кожне вокативне речення він починає із вигуку “о”, що, як вже зазначалось, притаманний для релігійних контекстів. Щодо характеристики “лютий”, то широка семантика цієї лексеми дотримується різноманітних інтерпретацій. У всіх англійських перекладах уживають різні відповідники: *fierce* (Віра Річ), *ruthless* (К. Г. Андрусишин та В. Кіркконел), *cruel* (Петро Фединський), що рівноцінно підходять як означення, що характеризують тирана.

Автор не лише висловлює власне негативне ставлення до деспотії, він також обурюється поведінкою сліпців, які підтримують та звеличують людину, що закула їх свободу та їх самих у кайдани. Сатиричний образ царської Росії, що простяглась напівземної кулі, і де тюрм стільки ж, як людей, Шевченко змальовує у своїй поемі “Кавказ”: *У нас же й світа, як на те – /Одна Сибір неісходима,/А тюрм! а люду!.. Що й лічить!/Од молдованина до фінна/На всіх язиках все мовчить,/Бо благоденствує!* [7, с. 263] Продовжуючи цю думку, Шевченко вже у “Неофітах” звертається до всіх тих, хто у тюрмі народів замість боротьби обирає рабство. Біль і відчай поета втілені у рядках: *Горе з вами,/Раби незрячі! Кого?/Кого благаєте, благії,/Раби незрячі, сліпії!/Чи ж кат помилує кого?* [7, с. 488]. Духовна сліпота та брак сили волі втілені в образі сліпих рабів. Звертання “раби незрячі” Віра Річ відтворює максимально точно – закінчення прологнованої форми прикметника перекла-

дачка компенсує за допомогою особового займенника “you” та додаткового синонімічного означення вираженого прикметником із закінченням “-ing”: *You blind unseeing slaves!* [11, с. 289], що дає змогу відтворити мелодику оригіналу. Петро Фединський обирає схожу стратегію, однак із певними втратами щодо милозвучності: ... *you blind and eyeless slaves* [14, с. 334]. Перекладачі К. Г. Андрусишин та В. Кіркконел використовують прямий відповідник: *you blind slaves!* [13, с. 493], що не відтворює стилістики звертання оригіналу. В наступному рядку маємо пряме звертання з алітерацією: ... *кого благаєте, благії*. Прикметним є вживання означення “благії”, адже ця лексема виражає дві протилежні якості. Застаріле значення слова: *добрий, добросердний, лагідний*. У розмовному мовленні “благий” вживають у значенні: *слабкий, кволий* [4, т. 1 с. 191]. Контекст актуалізує саме друге негативне значення, у тім числі духовну слабкість, нікчемність. У перекладі Віри Річ цю лексему відтворено за допомогою сполучення “hapless creatures” [11, с. 289], у якому означення “hapless” свідчить радше не про слабкість людини, а про її недолу [10, с. 798]. Компенсуючи негативні конотації звертання оригіналу, Віра Річ додає зневажливе “creatures”. Перекладачі К. Г. Андрусишин та В. Кіркконел відтворюють “благії” як “o humble ones” [13, с. 493]. Перекладачі знову використовують компенсаторну частку “o”, а вжите ними означення “humble” позначає скромну, непоказну людину [10, с. 854] і має нейтральні конотації. У Петра Фединського звертання “благії” у перекладі немає. Повтор звертання “раби незрячі” із інтенсифікуючим синонімічним означенням “сліпі” відтворено лише у перекладі Віри Річ як “sightless slaves and captives”. Цього разу перекладачка як компенсуючий засіб додає синонімічний іменник “captives”, якого немає в оригіналі, а означення “незрячі” відтворює за допомогою відповідника “sightless”.

Серед численних алюзій та звертань до осіб стародавнього світу, простежуємо і безпосередню апеляцію до українців. Так автор дає змогу нам зазирнути у шпарину крізь алегорію і побачити, про кого ж насправді йдеться у поемі: *І ви, плебей-гречкосій, / І ви молилися, та вас/Ніхто не милує. Не вміють/Вас і помилувать гаразд!* [7, с. 489]. Ця прикладкова сполука утворена завдяки злиттю двох синонімічних компонентів з різними культурними конотаціями. “Плебей” – представник простого народу Стародавнього Риму, а “гречкосій” – експліцитна референція до українського землероба, що має зневажливі конотації [4, т. 2, с. 165]. Оскільки це звертання є одним із небагатьох моментів, коли автор ненароком відхиляє завісу трагедії перед своїми читачами, вважаємо важливим його відтворення у перекладі. У перекладі Петра Фединського збережено культурну референцію, і “гречкосій” відтворено за допомогою дескриптивної перифрази “buckwheat farmers” [12, с. 334]. Цей відповідник семантично вірний оригіналові, однак він, занадто буквальний і англомовний читач, не одразу впізнає у “buckwheat farmers” референцію до українців. Віра Річ, яка здебільшого дуже точно відтворює навіть найдрібніші нюанси значення, замінює “гречкосій” на “bumpkin” [13, с. 290], що свідчить про “грубу неотесану людину, селяка” [10, с. 230]. Хоча значення та зневажливі конотації збережено, однак українськість образу дещо стирається. Тандем К. Г. Андрусишина та В. Кіркконела, переклад яких характеризується багатослівністю та розвиванням образів, і цього разу дотримується цієї стратегії. Однак за відповідником “a wretched crew” [13, с. 494] українська конотація губиться, а натомість виникає більш генералізований образ убогих, мізерних людей [10, с. 1 131].

Шевченкові “Неофіти” – це алегорична поема-притча, що висміює тиранію та деспотизм, піддає критиці їх апологетиків та звеличує борців за правду, що не бояться відстоювати власні ідеали і готові віддати життя заради вищого блага. Для створення головних образів

та мотивів вірша Тарас Шевченко використовує багату палітру мовних засобів, серед яких особливе місце належить звертанню. У Шевченка звертання стає містком, за допомогою якого він спілкується зі своїм читачем. Звертання із позитивними конотаціями доповнює позитивні образи матері, Бога, сім'ї, братів у вірі тощо. Негативні звертання відображають зневагу та презирство автора до тиранії деспотів, боягузтва та дурості тих, хто сліпо за ними йде. У трьох англійських перекладах поеми проблему відтворення образних звертань перекладачі вирішують по-різному. Віра Річ уважно відтворює всі тонкощі та відтінки значення, не випускаючи жодного звертання у своєму перекладі. Звертання, що є структурно-конотативними реаліями, у її перекладі відтворені за допомогою функціонально-контекстуальних відповідників. Перекладачі К. Г. Андрусишин та В. Кіркконел ігнорують окремі звертання у своєму перекладі або замінюють їх на більш нейтральні, що призводить до втрати експресивності образу. Загальна ж стратегія перекладачів, що стосується і звертання у тім числі, полягає в експлікації образів, що не лише є наслідком загальної багатослівності їх перекладу, а й робить його досить вільним прочитанням оригіналу. Найновіший переклад “Неофітів” Петра Фединського не настільки художньо досконалий, як переклад Віри Річ. Намагання перекладача залишатись максимально близьким до оригіналу часом призводить до спрощеного чи занадто буквального відтворення звертань.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Влахов С. Непереводимое в переводе / С. Влахов, С. Флорин. – М. : **Международные отношения**, 1980. – 342 с.
2. Косів Г. Віра Річ. Творчий портрет перекладача / Г. Косів. – Львів : Піраміда, 2011. – 264 с.
3. Косів Г. Поема Тараса Шевченка “Неофіти” у перекладі Віри Річ / Г. Косів // *Іноземна філологія*. – 01/2011. – Вип. 123. – С. 178–184.
4. Словник української мови : [в 11 т.] / редкол. : І. К. Білодід [та ін.]; Академія наук Української РСР, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : **Наук. думка**, 1970–1980.
5. **Степихова Н. В. Функциональные и контекстуальные особенности обращений в лирическом тексте: на материале русской поэзии 1-ой трети XX века** : автореф. дис. ... канд. филол. Наук : 10.02.01 / Н. В. Степихова ; С.-Петербург. гос. ун-т. – Санкт-Петербург, 2009. – 26 с.
6. Тарасов В. М. Особенности перевода обращений (на материале немецкого и русского языков) : автореф. дис. ... канд. филол. Наук : спец. 10.02.20 “Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание” / В. М. Тарасов ; Моск. гос. лингвист. ун-т. – М., 2011. – 24 с.
7. Шевченко Т. Г. Кобзар / Т. Г. Шевченко. – К. : Радянська школа, 1983. – 607 с.
8. Ball A. *Encyclopedia of Catholic Devotions and Practices* / A. Ball / Introduction by Rev. Neil Roy, S. T. L., Ph.D. – Our Sunday Visitor, 2003. – 777 p.
9. Crystal D. *The Cambridge Encyclopedia of the English Language* / D. Chrystal. – Cambridge : Cambridge University Press, 1995. – 489 p.
10. *Oxford Dictionary of English* / ed. by Angus Stevenson. – Oxford University Press, 2010. – 2112 p.
11. Shevchenko T. *Kobzar* / T. Shevchenko / transl. by Vera Rich ; introduced and compiled by R. Zorivchak. – Kyiv : Mystetsvo Publ., 2013. – 336 p.
12. *The Complete Kobzar: the poetry of Taras Shevchenko* / translated from the Ukrainian by P. Fedynsky ; edited by S. Bednash ; illustrations by T. Shevchenko ; cover art by I. Kramskoy ; cover design by H. Zarycky. – London : Glagoslav Publications, 2013. – 490 p.
13. *The Poetical Works of Taras Shevchenko: the Kobzar* / translated from the Ukrainian by C. H. Andrusyshen and W. Kirkconnell ; The Ukrainian Canadian Committee. – Buffalo ; Toronto : Univ. of Toronto Press, 1964. – 563 p.

Стаття надійшла до редколегії 07.07.2015р.

Прийнято до друку 14.09.2015 р.

**REPRODUCTION OF THE IMAGERY OF ADDRESS FORMS
(AS BASED ON TARAS SHEVCHENKO'S "THE NEOPHYTES"
AND ITS ENGLISH TRANSLATIONS)**

Olena Rushchak

*Ivan Franko National University of Lviv,
1, Universytetska St., Lviv, 79000, Ukraine
e-mail: olena.rushchak@gmail.com*

The article discusses the functions of terms of address in a poetic work. Address forms are analyzed as condensed images which contain encoded characteristics of the addressee. Difficulties in reproduction of addresses in artistic translation have been analyzed on the basis of T. Shevchenko's philosophical poem "The Neophytes" and its three English translations.

Keywords: poetic text, imagery, forms of address, structural and connotative realia, translation.